

DREPTUL LA REPLICĂ ȘI ÎNCĂLCĂRILE LUI

Horia CĂPUȘAN

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, România

Abstract

The paper considers the concept of the right to rejoin as a universal category, because each speaker states his right to rejoin and understands that all the others speakers must protect it. Thus, this equally psychological, pragmatic and socio-linguistic category represents the basis of any linguistic assertion, and the world would be mute in its absence. But, regardless the fact that each person asserts this right, this does not imply that everybody also respects it. This paper also examines some linguistic „tricks” by which some speakers attempt to deprive the other from his right to rejoin. The author finally brings argument in favour of a „pessimistic” and of an „optimistic” interpretation of the right to rejoin.

0. „Nu mă întrerupe”, „Lasă-mă să-ți spun până la capăt”, „Stai să-ți spun” sau chiar caragialiana replică „aveți puținică răbdare”, sunt fraze ce se aud frecvent. Ce vor ele să spună altceva decât faptul că toți locutorii sau măcar cea mai mare parte a lor consideră că au un drept la cuvânt, un drept la replică (dreptul de replică în presă nefiind decât un caz particular al lui) pe care nimeni și nimic nu-l poate abroga?

1.1. O asemenea revendicare decurge-n fond din chiar natura conversației. De vreme ce orice dialog autentic nu poate avea decât cel puțin doi participanți este normal ca fiecare să aibă un drept la replică: altfel, el s-ar auto-distrage. Și atunci nu mai e decât o soluție: ca fiecare persoană să aibă pe rând acces la cuvânt. Se instaurează astfel ceea ce am putea numi un schimb de replici, fiecare parte la dialog acceptând dreptul celeilalte, pentru că și cealaltă îl respectă pe al ei.¹

1.2. Acest drept are două componente indispensabile: dreptul de a putea vorbi și dreptul de a fi ascultat. Fără oricare din acestea două, egalitatea părților ar fi iluzorie. Fără dreptul de a putea vorbi, dialogul s-ar reduce la monologul unei singure părți. Fără dreptul de a fi ascultat, dialogul s-ar reduce din nou la monolog: dar, de data aceasta, o singură parte ar vorbi așa cum vorbești pereților.

1.3. Aceasta este cel puțin realitatea *de jure*: fiecare are dreptul la replică și fiecare și-l revendică. Sigur, poate exista o intensitate mai mare sau mai mică a unei asemenea revendicări.

¹ Pragmatica școlii lingvistice elvețiene consideră dealtfel schimbul de replici drept unitatea de bază a dialogului, vezi, între altele Jacques Moeschler, *Dicționar de pragmatică*.

Temperamentul și caracterul individual, situația socială a locutorului, gradul său de competență își pune amprenta asupra ei. Dar totuși, nu cred să existe vreo ființă omenească la care o asemenea dorință de a se exprima să nu existe. Și cum o asemenea legitimitate nu e arbitrară, ea ar trebui respectată.

Aceasta e situația în teorie. În practică însă, ea poate suferi tot felul de distorsiuni, care vor face tocmai obiectul lucrării de față. Așa cum furtul e o infracțiune contra dreptului la proprietate, iar fraudă și evaziunea fiscală, infracțiuni contra obligației de a contribui la fondurile publice, tot astfel există și infracțiuni contra dreptului la cuvânt.

2. Aceste infracțiuni pot fi repartizate (cel puțin după tipul predominant) în trei categorii, după dreptul pe care-l lezează: infracțiuni contra dreptului de a putea vorbi, infracțiuni contra dreptului de a fi ascultat sau ambele.

2.1. În domeniul infracțiunilor contra dreptului de a vorbi există desigur, metoda expeditivă a călușului sau a pumnului în gură. Și totuși, oricât de curios ar putea părea, nu e aceasta categoria cea mai frecventă – căci o asemenea abordare nu e deloc lipsită de riscuri. Mai întâi, pentru că ea presupune o capacitate reală de a se impune – ori, cine poate garanta că va avea întotdeauna forța (fizică sau psihică) pentru a o face? Mai mult, o atitudine de negare sistematică a dreptului celuilalt poate avea efecte perverse, ajungându-se la un fel de *bellum omnium contra omnes* comunicațional, situație cu consecințe cel puțin neplăcute. Căci dacă nu accepți dreptul altuia, și al tău poate fi oricând contestat². De aceea, un mod mai practic de a încălca dreptul celuilalt ar fi de a-i închide gura fără să fie nevoie deloc să faci apel la violență. Iată cum funcționează un asemenea mecanism într-un dialog din filmul sovietic *Curierul* regizat de Karen Șahrazanov:

Celebin: „- Dar dumneavoastră, doamnă dactilografă?

Makarova: - Visul meu e să mă căsătoresc cu un japonez.

Celebin: - De ce?

Makarova: - Pentru că japonezii au cea mai înaltă tehnologie.

Celebin: - Dar dumneata, Miroșnikov?

Miroșnikov: - Visul meu e ca în întreaga lume să-nvingă comunismul.

Celebin: - Avem nevoie de cineva care să meargă în practică, la recoltat cartofi. Ai să te duci dumneata, Miroșnikov.”

Este clar că ultima replică funcționează ca o pedeapsă pentru replica precedentă; Miroșnikov e pedepsit pentru replica lui obraznică, fiind trimis la munca de jos. El nu e deloc amenințat, somat să

² Argumentul acesta e identic cu un altul, din gândirea politică, de data aceasta, care-și are rădăcinile în gândirea lui Hobbes. Potrivit gânditorului englez, oamenii s-au adunat într-o societate și au scris un contract social doar pentru că le era frică de starea de natură, stare de libertate perfectă și de nesiguranță absolută.

tacă; pur și simplu, după o asemenea replică nu mai poate adăuga nimic. Și într-adevăr, astfel de replici-pedeapsă sunt foarte frecvente, recursul la poziția socială („Știi tu cine sunt eu”), la autoritatea, la competența științifică, la experiența profesională, la vârstă, pot fi argumente pentru a impune cuiva tăcerea. Încă și mai perversă e o altă metodă: sub pretextul evitării întreruperii, nu-l lași pe celălalt să vorbească (ceea ce are și avantajul că-l culpabilizează pe celălalt, pe lângă excluderea lui din conversație).

Simpla întrerupere poate lua forme încă mai ipocrite. Cunosc persoane care în momentul când mă pregăteam să spun un lucru care nu le convenea, începeau să-mi umble-n farfurie; sau descopereau subit că au nevoie de ceva; uneori orice mijloc pentru a suspenda discursul cuiva sau măcar a-i distrage atenția de la el poate fi permis.

2.2. Cât privește a doua categorie, infracțiunile contra dreptului de a fi ascultat, sunt și ele de numeroase tipuri.

Și aici, soluția cea mai brutală poate fi posibilă: a nu răspunde pur și simplu, a te preface că nu auzi. Ea însă e supusă aceluiași restricții ca în cazul dreptului de a putea vorbi; de aceea și aici e preferabilă o metodă mai „ipocrită”.

2.2.1. O modalitate frecventă de infracțiune la acest drept o constituie simularea incapacității de a auzi, sub diferite forme. Polițiștii cunosc foarte bine cazul infractorilor străini care se prefac că nu cunosc limba țării. De asemenea, femeile pot simula leșinul (cazul caricatural al femeii ce se preface că leșină ori de câte ori aude ceva ce nu-i convine), răul fizic, plânsul (la scriitorul japonez Soseki Natsume, în romanul *Șovăiala*, se găsește următoarea frază: „Otsune era o ipocrită experimentată și posedea capacitatea atât de utilă de a izbucni în plâns ori de câte ori avea interesul.” (Natsume Soseki, *Șovăiala*, p. 235); chiar și incapacitatea fizică de a auzi sau cea psihică de a înțelege poate fi simulată: următoarele exemple din literatura franceză și respectiv belgiană dovedesc că o asemenea tactică, pe lângă rolul de întrerupere îl are și pe acela de a-l deruta pe interlocutor asupra posibilităților reale ale oponentului și de a-l împiedica să se concentreze asupra discursului: „Aici poate se arată nevoia să spunem povestea bălbâielii și a surzeniei lui Grandet. Nici un muritor din Anjou nu auzea mai bine și nu putea să pronunțe mai limpede decât bătrânul podgorean graiul localnic. Odinioară însă, cu toată șiretenia lui, fusese păcălit de un evreu, care, în cursul discuției, își făcuse pâlnie la ureche, pe motiv că auzea mai lesne, și se bălbâia atât de mehenghi, încât Grandet, pradă omenoaselor porniri, se simți obligat să rostească el acestui pehlivan gândurile și vorbele pe care le căuta, să ducă el la capăt judecățile lui, să vorbească așa precum ar fi vorbit afurisitul de evreu, să fie în sfârșit evreul cu pricina, și nu Grandet. Dogarul ieși din această luptă ciudată, încheind singurul târg de care avea să-i pară rău toată viața lui de neguțător. Dar, dacă pierdu ceva bănește, câștigă totuși un neprețuit învățământ, și mai

târziu îi culese roadele. Astfel moșneagul sfârși prin a-l binecuvânta pe evreul care-l învățase arta de a-și scoate din răbdări adversarul comercial concentrându-l asupra felului său de a vorbi și a-l face să-și piardă firul propriilor sale idei.” (Honoré de Balzac, *Eugénie Grandet*, p. 131).

„Acest Rabattu, cel de-al treilea comanditar al mării opere inițiată de Rassenfosse, nu semăna cu cei din menajeria Akar, căci chipul lui era rotofei și copilăresc. Zâmbea mereu, cu ochii îngropați în grăsimea obrajilor trandafirii. Cu tot aerul lui înșelător de om blajin și naiv, ce-l făcea să semene cu un mic rentier neînsemnat, în pofida vocii lui ce mai mult șoptea decât rostea cuvintele, era o forță nesățioasă peste care nu se putea trece. Rabattu se slujea de un tic savant studiat, care imprima mutrișoarei lui de cățel îndopat o mișcare de veșnică încuviințare, pentru a ascunde forța-i fățarnică și de temut. Dădea impresia că nu înțelege niciodată nimic, și câștiga timp când era vorba de a lua o hotărâre, prefăcându-se surd, deși avea urechile agere ale unui tânăr faun.” (Camille Lemonnier, *Sfârșitul familiei Rassenfosse*, p.49)

Chiar și referirea înduioșată la slăbiciunea altora poate fi un alibi de acest fel (vezi de pildă replica „sărăcuții de ei” în spatele căreia se ascunde apriga Mara).

Încă și mai folosite sunt alte două tactici; prima, aceea de a repeta mereu aceeași replică, „de a o ține tot pe a lui”; a doua de a vorbi despre altceva decât subiectul real al discuției. Iată, ambele strategii întrebuințate de același Moromete, mare maestru în arta de a evita chestiunile dezagreabile: „Moromete trecu pe lângă prispă fără să se uite la cei doi care îl așteptau și se opri în dreptul tindei:

- Catrino, ia, fa, secerile astea! strigă el supărat, aruncând secerile pe prispă într-un fel de parcă secerile ar fi fost afacerea care nu-i plăcea.

Nu luă nimeni secerile, Catrina era plecată la biserică iar fetele parcă stăteau la pândă în casă.

Moromete se întoarse apoi spre grădină cu spatele la agent și la însoțitorul acestuia și strigă iarăși, ca și când cei doi de pe prispă nici n-ar fi existat:

- Paraschive, tu unde ești mă? Nu vezi că furca aia stă acolo lângă gard de cinci săptămâni? Ia-o de acolo și bag-o în șopron! Ar putea să stea acolo pân-o rugini, până te-ai înțepa în ea și tot n-ai s-o ridici!...

Paraschiv nu-i răspunde; nici nu se vedea unde este. Moromete mai rămase câteva clipe cu spatele întors spre cei doi de pe prispă, apoi deodată se răsuci pe călcâie și strigă:

- N-am!”

„ - Hai, nea Ilie, hai, nea Ilie! se grăbi Jupuitul, pocnind încuietorea genții.

- Păi nu ți-am spus că n-am?! zise Moromete nevinovat. Ce să-ți fac eu dacă n-am! de unde să dau? N-am!

- Ce dracu, nea Ilie! strigă agentul înfuriat. Nu vezi că ți-am tăiat și chitanța? Nu mai mă fierbe atât că statul nu mă plătește să-mi pierd vremea prin curțile oamenilor...

- Uită-te la ăsta! se miră Moromete cu oarecare veselie. Ce, te țin eu?

- Nea Ilie, a tăiat chitanța! zise și însoțitorul grav.

- Văz și eu că a tăiat-o, se dezvinovăți Moromete.

- Plătește, Moromete! strigă agentul înfuriat. Ce dracu, ne jucăm de-a baba oarbă?

Moromete se uită la agent și încercă să zâmbească.

- Ei, da, plătește! Dar de unde să-ți plătesc? N-auzi că n-am!” (Marin Preda, *Moromeții*, pp.145-147)

În schimb, Costache Giurgiuveanu are un mod mai brutal de a întrerupe conversația cu replica lui fricoasă „Aici nu stă nimeni”.

Toate aceste procedee, pe lângă evitarea replicilor neplăcute, mai au și un alt scop: de a demoraliza interlocutorul adversar care se vede ignorat sau evitat de fiecare dată.

3. Ne mai rămâne să discutăm ultimul tip de infrațiuone, contra dreptului de replică – cel mai pervers pentru că atunci când ele au loc, aparent dialogul decurge normal, și totuși, libertatea unuia dintre participanți nu e mai puțin pusă în pericol. Iată doar câteva dintre ele (pentru că în acest domeniu, în principiu cel puțin, fantezia omenească e nelimitată).

3.1. Atacul la persoană

Este modalitatea cea mai radicală de a îngrădi dreptul cuiva la replică: cel care acuză face presupunerea explicită sau nu că interlocutorul nu merită să vorbească și să fie ascultat pentru că e nedemn de așa ceva. Așa se întâmplă când se resping criticile cuiva spunându-se că e rău intenționat, că are anumite interese oculte³, că o face din invidie sau din ranchiună etc. Un exemplu din Eugen Ionescu, *Delir în doi*, arată până unde poate merge o asemenea tactică:

„Elle: La vie que tu m'avais promise! Celle que tu me fais! J'ai quitté un mari pour suivre un amant. Le romantisme! Le mari valait dix fois mieux, séducteur! Il ne me contredisait pas, lui, bêtement.

Lui: Je ne te contredis pas exprès. Quand tu dis des choses qui ne sont pas vraies, je ne peux pas accepter. J'ai la passion de la vérité.

Elle: Quelle vérité? Puisque je te dis qu'il n'y a pas de différence. C'est ça la vérité. Il n'y en a pas. Le limaçon, la tortue, c'est la même chose.

Lui: Pas du tout. C'est pas du tout le même animal.

³ Karl Popper spunea că una din marile deformări intelectuale din vremea noastră este că în loc să ne întrebăm „Care e valoarea de adevăr a unei propoziții?” ne întrebăm „Ce interese se ascund în spatele ei?”

Elle: Animal toi-même. Idiot.

Lui: C'est toi qui es idiote.

Elle: Tu m'insultes, imbécile, dégoûtant, séducteur.

Lui: Mais écoute au moins, écoute donc.

Elle: Que veux-tu que j'écoute? Depuis, dix-sept ans, je t'écoute. Dix-sept ans que tu m'as arrachée à mon mari, à mon foyer.

Lui: Mais cela n'a rien à voir avec la question.

Elle: Quelle question?

Lui: La question dont nous discutons.

Elle: C'est fini. Il n'y a plus de question. Le limaçon et la tortue, c'est la même bête.

Il: Non, ce n'est pas la même bête.

Elle: Si, c'est la même." (Eugène Ionesco, *Délire à deux*, in *Théâtre complet*, p.641-642)

Dintr-un asemenea labirint al acuzelor și al contraacuzelor nu se va putea ieși niciodată.

3.2. Amenințarea

Ea poate să fie explicită și atunci intră mai degrabă în sfera punctului 2.1. Dar ea poate fi implicită ca în acest exemplu în care unul dintre personaje se vedește a fi un excelent specialist în conversația necinstită:

„În biroul directorului economic, peste o lună și jumătate

Profesorul O.N. intră în biroul directorului economic M.G.

- Bună M., scuză-mă că am întârziat câteva minute, au apărut niște probleme neprevăzute la facultate.
- Lasă, O., nu-i nici o problemă. Ce-ai zice de un „păhărel”, este aproape 4, programul este pe terminate, tot trebuie să mergem acasă să mâncăm. Te rog, nu mă refuza, ca de obicei.
- M., de acord, mai ales că avem de discutat o problemă mai delicată și am nevoie de sprijinul tău.
- Lasă, profesore, problemele, eu te tratez ca pe un prieten.
- M., înainte de „păhărel”, vreau să-ți spun că sunt foarte supărat pe oamenii tăi. Majoritatea lipsesc de la programul de pregătire pentru introducerea centrelor de profit. Nu se poate așa! Dacă nu știi sistemul nou, cum or să-l aplice?
- O., tu știi că sunt ocupați! Au multe probleme.
- M., dar mi-ai promis, ca prieten, că-i lași să vină.
- Bine, de mâine or să vină toți. Dar tot ca prieten îți spun: sistemul ăsta nu o să funcționeze niciodată aici, la INTRA.

- De ce, sistemul este bun!
- Măi O., tu nu înțelegi, dacă se introduce noul sistem, managerul general are acces la toate informațiile economice, ce șef economic la INTRA mai sunt eu? În plus, puterea mea scade, fiecare centru de profit va face ce vrea.
- M., sigur că noul sistem oferă mai multe informații și mai rapid tuturor cadrelor de conducere, tocmai de aceea se va conduce mai bine și se vor obține performanțe superioare. Tu însuși vei putea „ține mai bine în mână” problemele economice. Faptul că și alți manageri vor ști mai multe nu-ți știrbește autoritatea, tot tu rămâi creierul economic al lui INTRA.
- O., nu-i așa. Eu sunt contabil șef aici de 22 de ani. Tot ce mișcă în întreprindere trece pe la mine. Au trecut pe aici 6 directori, eu am rămas. Eu duc în spate această firmă. Știu eu ce știu!
- M., am mai discutat problema aceasta de cel puțin șase ori și tu ai fost de acord că noul sistem prezintă niște avantaje certe pentru firmă și pentru tine ca director economic. Vei cunoaște mai complet și operativ toată situația economică, vei putea să intervii mai rapid când apar probleme cu costuri, datorii, furnizori etc.
- Lasă, că discutăm degeaba. De mâine toți oamenii mei vor fi la programul de pregătire. Dar să știi, cât B.P. este manager general eu nu o să lucrez după noul sistem. Să nu uit! Săptămâna viitoare avem sărbătorirea pomului de iarnă. Miercuri este pentru șefi, joi, ca de obicei, cu toți salariații. O să fie o petrecere pe cinste. Personal am selectat vinul și cadourile pentru copii. Am cheltuit peste 60 de milioane, fără să pun la socoteală și primele pe care le primește fiecare salariat. Miercuri ești invitatul nostru, împreună cu I.V., care-i gorjean de-al meu. Mi-a zis și „generalul” să te invit personal.” (Ovidiu Nicolescu, Ion Verboncu, *Management*, p. 444-445)
- Pe lângă alte procedee deja descrise, se mai remarcă un lucru: recurența referirii la „gorjeni”. Pentru că e o amenințare, lucru pe care îl recunosc și ceilalți interlocutori: „Partea proastă-i că M este prieten cu prefectul, cu directorul băncii, cu șeful de la Garda Financiară, toți foști colegi care-l susțin sau gorjeni. Știi că este sufletul Asociației gorjenilor din București! Dificilă situație!” (Ovidiu Nicolescu, Ion Verboncu, *Management*, p. 446)

Ne dăm seama că gorjenii de care vorbește personajul reprezintă o adevărată mafie.

3.3. A pune în gura interlocutorului alte fraze decât cele spuse efectiv, reprezintă una din cele mai eficiente metode de limitare a dreptului celuilalt la replică pentru că instituie o culpabilizare similară cu cea de la punctul 3.1.

3.4. Schimbarea bruscă a subiectului discuției. Mai ales atunci când interlocutorul a căpătat un avantaj asupra ta, o metodă foarte indicată e să schimbi subiectul discuției, prefăcându-te totuși că-l abordezi pe același. Căci preopinentul va fi obligat să se mute brusc pe un alt teren și atunci, dacă nu e luat total prin surprindere, va trebui să refacă toată argumentația și astfel ascendentul său e anulat. Asemănătoare cu această tactică e aceea pe care Piotr Werzbicki o numește „forțarea ușilor deschise”⁴. Ea constă din înlocuirea problemei realmente pusă în discuție cu o falsă problemă care nu e periculoasă pentru nimeni pentru că nu e contestată de nimeni.

O ilustrare a acestor procedee poate fi urmărită în polemica lui Maiorescu cu *Revista contemporană*. Practic toate răspunsurile lui V.A. Urechia (vezi articolul *Răspunsurile Revistei contemporane* de Titu Maiorescu) nu reprezintă decât tot atâtea încercări de deplasare a discuției spre subiecte care nu au fost discutate realmente. Procedeu care merită replica mentorului Junimii: „Nu e în cestic”.

4. În final, dacă e să tragem o concluzie, putem spune că și aici, ca și în foarte multe alte locuri situația poate fi comentată în mod deosebit de optimiști și pesimiști. Pesimiștii vor spune că în fond dreptul la cuvânt e o ficțiune câtă vreme toată lumea îl încalcă nepedepsită (și cine n-a făcut-o, măcar o dată în viață). Suntem așadar în situația unei țări, imagineare sau nu, în care toată lumea recunoaște teoretic dreptul la viață și totuși oricine s-ar considera în secret îndreptățit să-și omoare semenul.

Optimiștii, pe de altă parte, înclinați cum sunt să vadă numai partea pozitivă a lucrurilor vor spune că oricâte încălcări ale dreptului la replică ar exista, esențialul e că fiecare se crede îndreptățit să vorbească și să fie ascultat și că fiecare își poate revendica drepturile și că încălcările pornind de aici pot și ele pedepsite, dacă nu altfel, atunci măcar prin stigmatizarea morală a celor ce se dedau la ele. Oricum ar fi, există și aici ca-n orice societate umană drepturi și încălcări – e un fapt imposibil de negat. Și aceasta creează în fond tensiunea inerentă oricărei conversații – unde în fapt fiecare vrea să vorbească unei alte persoane și să fie în același timp și singur⁵.

⁴ P. Werzbicki, *Structura minciunii*, București, Editura Nemira, p.173-174.

⁵ Din nou Eugen Ionescu: „A discuta înseamnă a fi subiectiv. A fi obiectiv înseamnă a nu discuta. Orice discuție este angajată tendențios – ideea nefiind punctul de sosire, dar cel de plecare. A „discuta obiectiv” este o contradicție în termeni. Obiectivă este atitudinea spectaculară, într-un fel cea estetică. Astfel că se poate spune, cel mult, „privesc obiectiv” (detașare), în nici un caz „discut obiectiv” (participare). A discuta nu înseamnă a cerceta, dar a nega sau afirma. A discuta înseamnă a te proiecta.” (Eugen Ionescu, *Război cu toată lumea*, vol. I, p.21)

Opere literare consultate

Balzac, Honore D., *Eugénie Grandet* în românește de Cezar Petrescu, București, Editura Cartea Românească, 1972;

Călinescu George, *Enigma Otiliei*, volumele I – II, București, ESPLA, 1961;

Ionescu, Eugen, *Război cu toată lumea*, antologie de Aurel Sasu și Marian Avartic, volumul I, București, Editura Humanitas, 1992;

Ionesco, Eugène, *Théâtre complet*, Paris, Gallimard, 1989.

Le Monnier, Camille, *Sfârșitul familiei Rassenfosse*, traducere de Teodora Cristea, București, ESPLA, 1963;

Natsume, Soseki, *Călătoria. Șovăiala*, traducere, prefață și note de Mirela Șaim, București, Editura Univers 1983;

Preda, Marin, *Moromeții*, București, ESPLA, 1960;

Alte scrieri consultate:

Kerbrat – Orecchioni, *L'énnonciation*, Paris, Klincksieck, 1994;

Moeschler, Jaques, *Dicționar de pragmatică*, Cluj – Napoca, Editura Echinox, 1997;

Nicolescu Ovidiu, Verboncu Ion, *Management*, București, Editura Economică, 1998;

Verzbicki Piotr, *Structura minciunii*, București, Editura Nemira, 1992.